

The Holy See

PORUKA PAPE BENEDIKTA XVI. ZA SVJETSKI DAN MIRA

1. siječnja 2009.

Suzbijati siromaštvo, graditi mir

1. I na početku ove nove godine svima elim uputiti svoje elje za mirom i ovom porukom pozvati na razmišljanje o temi: Suzbijati siromaštvo, graditi mir. Već je moj časni predšasnik Ivan Pavao II. u poruci za Svjetski dan mira 1993. istaknuo negativne posljedice što ih za mir ima siromaštvo cijelih naroda. Zapravo, siromaštvo je često među onim čimbenicima koji potiču ili oteavaju i oruane sukobe. A oni, pak, pojačavaju tragična stanja siromaštva. "Potvrđuje se... i postaje sve teom u svijetu – pisao je Ivan Pavao II. – jedna druga ozbiljna prijetnja miru: mnoge osobe, dapače, cijeli narodi danas ive u uvjetima krajnjega siromaštva. Nejednakost između bogatih i siromašnih još je očitijom, pa i u ekonomski razvijenim dravama. Riječ je o problemu koji se nameće savjesti čovječanstva budući da su uvjeti u kojima se nalazi velik broj osoba takvi da vrijeđaju njihovo urođeno dostojanstvo i zbog toga pogibelji izlau istinski i skladan napredak svjetske zajednice" (1).

2. U tom kontekstu, suzbijati siromaštvo uključuje pažno promatranje sloene pojave globalizacije. Takvo je promatranje vano već i s metodološkoga gledišta jer savjetuje korištenje ploda istraivanja što su ih poduzeli ekonomisti i sociolozi o brojnim aspektima siromaštva. Podsjećanje na globalizaciju ipak bi moralo poprimiti i duhovno i moralno značenje, potičući na promatranje siromaha u osviještenoj perspektivi da su svi sudionici jedinstvenoga boanskoga nauma, to jest poziva na izgradnju jedine obitelji u kojoj svi – pojedinci, narodi i drave – uređuju svoja ponašanja proimajući ih načelima bratstva i odgovornosti.

U takvoj se perspektivi o siromaštvu treba imati široko i jasno viđenje. Kada bi siromaštvo bilo samo materijalno, društvene znanosti - koje nam pomau u mjerenju pojava na temelju podataka koji su nadasve kvantitativne vrste – bile bi dovoljne za tumačenje njegovih glavnih značajki. No, znamo da postoje nematerijalna siromaštva koja nisu izravna i automatska posljedica materijalnih oskudica. Na primjer, u bogatim i naprednim društvima postoje pojave marginalizacije, siromaštva

u odnosima, moralnoga i duhovnoga siromaštva: riječ je o osobama koje su dezorijentirane u nutrini, koje proivljavaju neki oblik nelagode unatoč ekonomskom blagostanju. S jedne strane mislim na ono što se naziva "moralna nerazvijenost"(2), a s druge na negativne posljedice "pretjeranog razvoja" (3). Pri tome ne zaboravljam da je u takozvanim "siromašnim" društvima gospodarski rast često zaustavljen kulturnim zaprekama koji ne dopuštaju prikladno korištenje privrednih izvora. No, istina je i dalje da svaki oblik nametnutoga siromaštva u svom korijenu ima zanijekano poštivanje transcendentnoga dostojanstva ljudske osobe. Kada se na čovjeka ne gleda u cjelovitosti njegova poziva i kada se ne poštuju potrebe istinske "ljudske ekologije" (4), onda se razbuktaju i izopačene snage siromaštva, kao što je vidljivo na nekim područjima na koja ću kratko svratiti svoju pozornost.

Siromaštvo i moralne implikacije

3. Siromaštvo se često povezuje – kao da mu je on uzrok – s demografskim razvojem. Zbog toga su na djelu kampanje za smanjenje broja rođenja, koje se vode na međunarodnoj razini pa i s metodama koje ne poštuju niti dostojanstvo ene niti pravo suprunika da odgovorno odluče o broju djece (5) a često, što je još tea stvar, ne poštuju niti pravo na ivot. Uništenje milijuna nerođene djece, u ime borbe protiv siromaštva, zapravo predstavlja uklanjanje najsiromašnijih među ljudskim bićima. Nasuprot tome ostaje činjenica da je 1981. godine oko 40% svjetskoga pučanstva bilo ispod praga apsolutnoga siromaštva, dok je danas taj postotak znatno smanjen, a iz siromaštva su se izvukli oni narodi koje, među ostalim, obiljeava osjetan demografski prirast. Upravo naveden podatak pokazuje da bi bilo dovoljno privrednih sredstava za rješavanje problema siromaštva, pa i uz rast broja stanovnika. Ne smije se jednako tako zaboraviti da je od završetka Drugoga svjetskoga rata do danas broj stanovnika zemlje porastao za četiri milijarde, te da se ta pojava u velikoj mjeri tiče zemalja koje su odnedavno stupile na međunarodnu pozornicu kao nove gospodarske snage, te su brzi razvoj doivjele upravo zbog velikoga broja svojih stanovnika. Osim toga, one najrazvijenije drave koje imaju najviši indeks rađanja u prednosti su zbog većih mogućnosti razvoja. Drugim riječima, stanovništvo se sve više potvrđuje kao bogatstvo a ne kao čimbenik siromaštva.

4. Drugo područje za zabrinutost su pandemijske bolesti kao što su na primjer malarija, tuberkuloza i sida koje, u mjeri u kojoj pogađaju proizvodne sektore stanovništva, uvelike utječu na pogoršanje općega stanja drave. Pokušaji zaustavljanja posljedica tih bolesti na pučanstvo ne postiu uvijek značajne rezultate. Osim toga, događa se da zemlje rtve nekih od tih pandemija, kako bi ih spriječile, moraju trpjeti ucjene onih koji uvjetuju gospodarsku pomoć provođenjem politika koje su suprotne ivotu. Nadasve je teško suzbiti sidu, dramatičan uzrok siromaštva, ako se ne suoči s moralnim problemima s kojima je povezano širenje virusa. Nadasve je potrebno preuzeti teret za kampanje koje će odgojiti osobito mlade na spolnost koja u potpunosti odgovara dostojanstvu osobe; takvi pothvati koji već traju dali su značajne plodove te su doveli do smanjenja širenja side. Isto je tako potrebno siromašnim narodima na raspolaganje dati lijekove i potrebnu skrb; a to pretpostavlja odlučno promicanje medicinskog istraivanja i terapijskih otkrića

kao i – kada je to potrebno – fleksibilnu primjenu međunarodnih pravila za zaštitu intelektualnoga vlasništva, tako da se svima zajamči osnovna zdravstvena skrb.

5. Treće područje koje je predmet pozornosti u programima borbe protiv siromaštva, a koje pokazuje njezinu unutaraju moralnu dimenziju, siromaštvo je djece. Kada siromaštvo pogađa obitelji, djeca su najranjivije rtve: gotovo polovica onih koji ive u apsolutnom siromaštvu danas su djeca. Razmišljati o siromaštvu stavlajući se na stranu djece dovodi do toga da se primarnim ciljevima moraju smatrati oni koji ih se tiču izravnije, kao što su skrb za majke, odgojne obveze, pristup cjepivima, medicinskoj skrbi i pitkoj vodi, zaštita okoliša i nadasve zauzimanje za zaštitu obitelji i stabilnosti odnosa u njoj. Kada se oslabi obitelj, štete neizbjeno padaju na leđa djeci. Tamo gdje nije zaštićeno dostojanstvo ene i majke, posljedice još jednom najvećma osjećaju djeca.

6. Četvrto područje koje s moralnoga stajališta zavređuje posebnu pozornost odnos je između razoruanja i razvoja. Sadašnja razina globalnoga vojnog troška pobuđuje zabrinutost. Kao što sam već ranije isticao, događa se da se "ogromna materijalna i ljudska sredstva što se ulau u vojne troškove i za naoruanje zapravo oduzimaju od projekata za razvoj naroda, osobito onih najsiromašnijih i kojima je potrebna pomoć. A to se protivi onome što tvrdi sama Povelja Ujedinjenih naroda, koja od međunarodne zajednice a posebno od drava trai da 'promiču uspostavljanje i odravanje međunarodnog mira i sigurnosti uz što manje odvajanje ljudskih i ekonomskih izvora svijeta za naoruanje" (čl. 26)" (6).

Takvo stanje stvari ne olakšava nego štoviše ozbiljno sprječava postizanje velikih ciljeva razvoja međunarodne zajednice. Osim toga, pretjerano povećanje vojnih troškova moglo bi dovesti do ubrzanja utrke u naoruanju koja prouzrokuje područja nerazvijenosti i očaja, paradoksalno se pretvarajući u čimbenik nestabilnosti, napetosti i sukoba. Kao što je mudro ustvrdio moj časni prethodnik Pavao VI. "razvoj je novo ime mira" (7). Stoga su drave pozvane na ozbiljno razmišljanje o dubljim razlozima sukoba, do kojih često dolazi zbog nepravde, te ih spriječiti hrabrom samokritikom. Ako bi se došlo do poboljšanja odnosa, to bi moralo omogućiti smanjenje troškova za naoruanje. Uštedena sredstva moći će se namijeniti za razvojne projekte za najsiromašnije i najpotrebnije osobe i narode: uloeni trud u tome smislu trud je za mir u ljudskoj obitelji.

7. Peto područje koje se odnosi na borbu protiv materijalnoga siromaštva tiče se sadašnje prehrambene krize koja u opasnost dovodi zadovoljavanje osnovnih potreba. Takva je kriza obilježena ne toliko nedostatkom hrane, već više poteškoćom da se do nje dođe i spekulacijskim pojavama, te zato pomanjkanjem ustrojstva političkih i gospodarskih institucija koje bi bile kadre suočiti se s potrebama i izvanrednim stanjima. Neishranjenost moe prouzrokovati i teške psihofizičke štete stanovništvima, lišavajući mnoge osobe potrebnih snaga da se bez posebnih pomoći izvuku iz svoga stanja siromaštva. A to pridonosi širenju krakova nejednakosti, uzrokujući reakcije koje se mogu pretvoriti u nasilje. Svi podaci o stanju relativnog siromaštva posljednjih

desetljeća pokazuju povećanje jaza između bogatih i siromašnih. Glavni uzroci te pojave nesumnjivo su, s jedne strane, tehnološke promjene čije se blagodati usredotočuju u najvišem sloju podjele zarada i s druge, dinamika cijena industrijskih proizvoda, koje rastu daleko brže od cijena poljoprivrednih proizvoda i sirovina koje posjeduju najsiromašnije zemlje. Tako se događa da najveći dio stanovništva najsiromašnijih zemalja trpi zbog dvostrukoga odbacivanja, i to zbog najnižih primanja i najviših cijena.

Borba protiv siromaštva i globalna solidarnost

8. Jedan od najboljih putova za izgradnju mira globalizacija je namijenjena interesima velike ljudske obitelji (8). No, da bi se upravljalo globalizacijom potrebna je snana globalna solidarnost (9) između bogatih zemalja i siromašnih zemalja, kao i unutar pojedinih zemalja premda su bogate. Potreban je "zajednički etički kodeks" (10), čije norme neće imati samo konvencionalno obilježje, već će biti ukorijenjene u naravni zakon što ga je Stvoritelj upisao u savjest svakoga ljudskog bića (usp. Rim 2,14-15). Ne primjećuje li svatko od nas u nutrini savjesti poziv da dadne vlastiti doprinos općem dobru i društvenome miru? Globalizacija uklanja određene prepreke, no to ne znači da ne može stvoriti nove; približava narode, ali prostorna i vremenska blizina po sebi ne stvara uvjete za pravo zajedništvo i istinski mir. Odbacivanje siromaha planete valjana sredstva za iskupljenje naše naći u globalizaciji samo ako će se svaki čovjek osobno osjećati pogođenim postojećim nepravdama u svijetu i kršenjem ljudskih prava koja su s njima povezana. Crkva, koja je "znak i sredstvo najprisnijega sjedinjenja s Bogom i jedinstva cijeloga ljudskog roda" (11), i dalje će nuditi svoj doprinos kako bi se nadvladale nepravde i nesporazumi, te se dospjelo do izgradnje mirnijega i solidarnijega svijeta.

9. Na području međunarodne trgovine i financijskih transakcija danas su na djelu procesi koji omogućuju pozitivno integriranje ekonomija, pridonoseći poboljšanju općih uvjeta; ali, tu su i procesi koji idu u suprotnome smjeru koji dijele i odbacuju narode, stvarajući opasne pretpostavke za ratove i sukobe. U desetljećima koja su uslijedila nakon Drugoga svjetskog rata međunarodna trgovina dobara i usluga porasla je na izvanredno brz način, dinamikom bez premca u povijesti. Veliki dio svjetske trgovine ticao se zemalja stare industrijalizacije, sa značajnim dodatkom mnogih novih zemalja koje su postale vanima. No, tu su i druge zemlje sa niskim prihodima koje su još uvijek teško marginalizirane u odnosu na trgovinske tijekove. Njihov je rast negativno osjetio posljedice brzoga pada cijena osnovnih proizvoda, zabilježenoga proteklih desetljeća, a koji predstavljaju gotovo ukupnost njihova izvoza. U tim zemljama, koje su većinom afričke, ovisnost o izvozu osnovnih proizvoda i dalje predstavlja snaan čimbenik rizika. Na ovome bih mjestu htio ponoviti svoj apel da se svim zemljama dadne ista mogućnost pristupa svjetskome tržištu, izbjegavajući isključivanja i odbacivanja.

10. Slično se razmišljanje može povesti i glede novčanog poslovanja, koje se tiče jednoga od prvotnih aspekata pojave globalizacije, zahvaljujući razvoju elektronike i politika liberalizacije tijekom novca između raznih zemalja. Objektivno najvažnija zadaća novčanoga poslovanja, to jest

zadaća dugoročnoga podupiranja mogućnosti ulaganja te stoga i razvoja, danas se pokazala više nego slaba: trpi od negativnih protudara sustava novčanih razmjena – na nacionalnoj i globalnoj razini – zasnovanih na izuzetno kratkoročnoj logici koja ide za povećanjem vrijednosti novčanih aktivnosti i usredotočuje se u tehničkome upravljanju različitim oblika rizika. I nedavna kriza pokazuje da je novčano djelovanje ponekad vođeno logikama koje su potpuno okrenute sebi samima i lišene dugoročnoga razmišljanja o općem dobru. Svođenje ("uravnilovka", op. prev.) ciljeva globalnih financijskih operatera na izuzetno kratki rok smanjuje mogućnost novčanoga poslovanja da ostvari svoju funkciju mosta između sadašnjosti i budućnosti za podupiranje stvaranja novih prigoda za proizvodnju i rad na dugo razdoblje. Novčano poslovanje svedeno na kratki i izuzetno kratki rok postaje opasno za sve, pa i za one koji uspiju izvući dobit u tijeku faza financijske euforije (12).

11. Iz svega toga proistječe da borba protiv siromaštva zahtijeva suradnju kako na gospodarskom tako i na pravnome planu koji će međunarodnoj zajednici, a osobito siromašnim zemljama, omogućiti pronalaženje i primjenjivanje usklađenih rješenja za suočavanje s gore navedenim problemima, provodeći u djelo učinkovit pravni okvir za ekonomiju. Osim toga, zahtijeva poticaje za osnivanje djelotvornih i suradničkih institucija, kao i potpore za borbu protiv kriminala i za promicanje kulture zakonitosti. S druge strane, ne moe se zanijekati da su politike koje očigledno pružaju tek puku pomoć uzrok mnogih slomova u pomaganju siromašnim zemljama. Pravim se kratkoročnim i dugoročnim projektom danas čini ulaganje u obrazovanje osoba i cjelovito razvijanje specifične kulture poduzetništva. Ako ekonomske aktivnosti za svoj razvoj trebaju povoljan kontekst to ne znači da se pozornost ne mora obratiti na probleme prihoda. Premda je prikladno istaknuto da povećanje prihoda pro capite ne moe predstavljati cilj političko-gospodarskog djelovanja na apsolutan način, ipak se ne moe zaboraviti da ono predstavlja vano sredstvo za postizanje cilja borbe protiv gladi i apsolutnoga siromaštva. S toga stajališta, potrebno je ukloniti iluziju da politika puke redistribucije postojećeg bogatstva moe do kraja riješiti problem. U modernoj ekonomiji, naime, vrijednost bogatstva na odlučujući način ovisi o sposobnosti stvaranja sadašnjega i budućega prihoda. Stoga stvaranje vrijednosti postaje neizbjena veza o kojoj se mora voditi računa ukoliko se na učinkovit i trajan način eli boriti protiv materijalnoga siromaštva.

12. Na kraju, staviti siromahe na prvo mjesto znači da bi protagonisti međunarodne trgovine sačuvali prikladan prostor za poštenu ekonomsku logiku, da bi institucionalni protagonisti sačuvali prikladan prostor za poštenu političku logiku i za poštenu logiku sudioništva koja će znati cijeliti mjesno i međunarodno civilno društvo. Sama međunarodna tijela danas priznaju veliku vrijednost i prednost ekonomskih inicijativa civilnoga društva ili mjesnih uprava za promicanje spašavanja i uključivanja u društvo onih slojeva stanovništva koji su često ispod praga krajnjega siromaštva, a istodobno do njih teško dopire slubena pomoć. Povijest ekonomskog razvoja XX. stoljeća uči da su dobre razvojne politike povjerene odgovornosti ljudi i stvaranju pozitivnih sinergija između tržišta, civilnoga društva i drava. Civilno društvo na poseban način zadobiva ključnu ulogu u svakome razvojnom procesu, jer je razvoj u biti kulturna pojava a kultura nastaje i razvija se na mjestima

civilnoga prostora (13).

13. Kao što je ustvrdio moj časni prethodnik Ivan Pavao II, globalizacija se "javno pokazuje sa snanom značajkom dvoznačnosti" (14) i zato njome treba upravljati opreznom mudrošću. U taj oblik mudrosti spada u prvome redu voditi računa o potrebama siromaha zemlje, nadvladavajući skandal sadašnjega nesrazmjera između problema siromaštva i mjera koje ljudi pripremaju da bi se s njime suočili. Nesrazmjer je kako kulturnoga i političkoga, tako i duhovnoga i moralnoga reda. Naime, često se staje na površnim i funkcionalnim razlozima siromaštva, ne dopirući do razloga koji se nalaze u ljudskome srcu kao što su pohlepa i ograničenost širokoga pogleda. S problemima razvoja, pomoći i međunarodne suradnje ponekad se suočava bez pravoga uključivanja osoba, te im se pristupa kao tehničkim pitanjima koja završavaju u predlaganju struktura, u sklapanju tarifnih sporazuma, u odobravanju anonimnih financiranja. Međutim, borba protiv siromaštva treba muškarce i one koji najiskrenije ive bratstvo i koji su sposobni pratiti osobe, obitelji i zajednice na putovima istinskoga ljudskoga razvoja.

Zaključak

14. U enciklici *Centesimus annus* Ivan Pavao II. upozoravao je na potrebu "napuštanja mentaliteta koji siromašne – osobe i narode – smatra teretom i nezahvalnim nametnicima koji ele potrošiti što su drugi proizveli". "Siromašni – napisao je – zahtijevaju pravo da mogu sudjelovati u uivanju materijalnih dobara i da plodonosno uloe svoju sposobnost za rad, te da tako učine sav svijet pravednijim i bogatijim za sve" (15). U sadašnjem globalnom svijetu sve je očiglednije da se mir gradi samo ako se svima zajamči mogućnost razboritog rasta: naime, iskrivljenja nepravednih sustava, prije ili kasnije, dolaze svima na naplatu. Zato samo ludost moe navesti na gradnju pozlaćene kuće oko koje je pustinja ili pustoš. Sama globalizacija nije u stanju graditi mir i, štoviše, u mnogim slučajevima stvara podjele i sukobe. Ona daleko više otkriva jednu nunost: da bude usmjerena prema cilju duboke solidarnosti koja ide za dobrom svakoga i sviju. U tom smislu, globalizaciju treba gledati kao povoljnu priliku za ostvarenje nečega vanoga u borbi protiv siromaštva i za stavljanje na raspolaganje pravdi i miru do sada nezamislivih sredstava.

15. Socijalni nauk Crkve oduvijek se zanima za siromahe. U doba enciklike *Rerum novarum* siromasi su bili ponajviše radnici novoga industrijskog društva; u socijalnome učenju Pija XI, Pija XII, Ivana XXIII, Pavla VI. i Ivana Pavla II. na vidjelo su stavljena nova siromaštva, kako se malo pomalo širio pogled na socijalno pitanje, sve dok nije poprimilo svjetske razmjere (16). To širenje socijalnoga pitanja na globalnost treba shvatiti ne samo u smislu kvantitativnoga širenja, već i u smislu kvalitativnoga produblivanja o čovjeku i potrebama ljudske obitelji. Zato Crkva, dok pažljivo prati sadašnje pojave globalizacije i njihov utjecaj na ljudska siromaštva, ukazuje na nove aspekte socijalnoga pitanja i to ne samo u širinu nego i u dubinu, jer se tiču čovjekovog identiteta i njegovog odnosa s Bogom. Načela socijalnoga nauka nastoje pojasniti veze između siromaštva i globalizacije te djelovanje usmjeriti prema izgradnji mira. Među tim načelima ovdje je prigoda na poseban način podsjetiti na "povlaštenu ljubav za siromašne" (17), u svjetlu primata ljubavi što ga

svjedoči cjelokupna kršćanska predaja od samih početaka prve Crkve (usp. Dj 4,32-36; 1 Kor 16, 1; 2 Kor 8-9; Gal 2,10).

"Svatko se treba prihvatiti svoga dijela posla i to što prije", napisao je 1891. godine Lav XIII, dodajući: "Što se Crkve tiče, ona svoju pomoć neće uskratiti ni u koje vrijeme ni na koji način" (18). Ta svijest i danas prati djelovanje Crkve prema siromasima u kojima vidi Krista (19) trajno u svome srcu slušajući odjek naloga Kneza mira apostolima: "Vos date illis manducare – podajte im vi jesti" (Lk 9,13). Vjerna tome pozivu svoga Gospodina, kršćanska zajednica neće zato malaksati u jamčenju cijeloj ljudskoj obitelji svoje potpore u zamahu kreativne solidarnosti ne samo da se podijeli suvišak, nego da se nadasve promijeni "stilove ivota, modele proizvodnje i potrošnje, ustaljene strukture moći koje danas vladaju društvom" (20). Zato svakome Kristovom učeniku, kao i svakoj osobi dobre volje, na početku nove godine upućujem topli poziv da raširi srce za potrebe siromaha i da učini ono što je konkretno moguće da im se pritekne u pomoć. Naime, i dalje je neprijeporno istinito osnovno načelo prema kojemu je "suzbijanje siromaštva izgradnja mira".

Vatikan, 8. prosinca 2008.

Bilješke

(1) Poruka za Svjetski dan mira, 1.

(2) Pavao VI, enciklika *Populorum progressio*, 19.

(3) Ivan Pavao II, enciklika *Sollicitudo rei socialis*, 28.

(4) Ivan Pavao II, enciklika *Centesimus annus*, 38.

(5) Usp. Pavao VI, enciklika *Populorum progressio*, 37; Ivan Pavao II, enciklika *Sollicitudo rei socialis*, 25.

(6) Benedikt XVI, Pismo kardinalu Renatu Raffaeleu Martinu u prigodi Međunarodnoga simpozija u organizaciji Papinskoga vijeća Pravda i mir o temi "Razoruanje, razvoj i mir. Perspektive za cjelovito razoruanje", 10. travnja 2008: *L'Osservatore romano*, 13. 04. 2008, str. 8.

(7) Enciklika *Populorum progressio*, 87.

(8) Usp. Ivan Pavao II, enciklika *Centesimus annus*, 58.

(9) Usp. Ivan Pavao II, Govor na Audijenciji za predstavnike ACLI-ja, 27. travnja 2002, 4: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, XXV, 1 [2002], 637.

- (10) Ivan Pavao II, Govor Općoj skupštini Papinske akademije za društvene znanosti, 25. travnja 2001, 4: Insegnamenti di Giovanni Paolo II, XXIV, 1 [2001], 802.
- (11) Drugi vatikanski koncil, dogmatska konstitucija Lumen gentium, 1.
- (12) Usp. Papinsko vijeće Pravda i mir, Kompendij socijalnog nauka Crkve, 368.
- (13) Usp. isto, 356.
- (14) Govor na audijenciji vođama sindikata radnika i velikih tvrtki, 2. svibnja 2000, 3: Insegnamenti di Giovanni Paolo II, XXIII, 1 [2000], 726.
- (15) Br. 28.
- (16) Usp. Pavao VI, enciklika Populorum progressio, 3.
- (17) Ivan Pavao II, enciklika Sollicitudo rei socialis, 42; usp. isti, enciklika Centesimus annus, 57.
- (18) Enciklika Rerum novarum, 45.
- (19) Usp. Ivan Pavao II, enciklika Centesimus annus, 58.
- (20) Isto.